

Ivan Milotić

Pravni sadržaj Milanskog edikta

1. Uvod

U procesu izlaska kršćanstva iz prikrivenosti njegova višestoljetnog postojanja i djelovanja presudno je značenje imao akt za koji se uobičajio naziv *Milanski edikt* (lat. *Edictum Mediolanense*). Probire li se među onime što se smatra osloncem kršćanstva, primijetiti će se i ovaj pravni akt koji je u povijesti kršćanske i kasnije zapadne civilizacije imao izrazit utjecaj. Premda je o povijesnom kontekstu te društveno-političkom i vjerskom okviru njegova donošenja napisana brojna i opsežna literatura, slabije je poznat njegov pravni sadržaj. *Milanski edikt* je samo jedan od edikata (točnije osmi) koji su se od početka IV. stoljeća donosili glede kršćana i kršćanstva, i četvrti kojim se njihov status poboljšao. On nije ni posljednji edikt kojim se sveobuhvatno afirmirao položaj kršćanstva u rimskoj državi. Unatoč tome, *Milanski edikt* danas je, čini se, naširoko poznat više svojim nazivom negoli cjelovitom materijom koju uređuje.

U ovome radu stoga je središnji i specijalni predmet obrade pravni sadržaj *Milanskog edikta* prema Laktancijevu i Euzebijevu svjedočanstvu koje, doduše, umnogome odudara od izvornog preciznog pravnog izričaja carske konstitucije. Spomenuti pisci tekst edikta donose u proznoj parafrazi koja je korumpirala izvorna obilježja njegova pravnog izričaja. Ovaj će se rad stoga ograničiti na propitivanje i analizu pojedinih osnovnih pravnih instituta koji se mogu iščitati iz takvog Laktancijeva i Euzebijeva svjedočanstva.

2. Uvod *Milanskom ediktu*

Prije nego se započne razmatrati pravni sadržaj akta, potrebno je osvrnuti se na Laktancijev opis konteksta u kojemu je *Milanski edikt* izdan. On razrješuje pitanje mjesta izdavanja i objave ovog akta, što se isprva može učiniti neobičnim jer su datacija i ubikacija pravnih akata u rimskom pravu redovito naznačeni u njihovim završnim odredbama.¹ Laktancije, međutim, ne prenosi tekst edikta tako da ga doslovce citira kako je bio izdan i objavljen, nego pribjegava proznome opisu njegova pravnog sadržaja. Taj je opis uklopljen u razmatranja važnih događaja u Carstvu krajem 312. i početkom 313. godine. Laktancije ovaj edikt promatra i poima kao nepravnik, pa zato donosi vlastiti opis teksta, a ne – kako se uobičajeno smatra – izvorni tekst.

Prvi pravni akt u rimskoj državi kojim se sveobuhvatno i beziznimno proklamira uvažavanje svih vjera i sljedbi univerzalno je poznat pod nazivom *Edictum Mediolanense*, tj. *Milanski edikt*. Kriterij njegova imenovanja, po čemu je danas prepoznatljiv, je *sui generis* kategorija i odstupa od svega rečenoga. Ovaj akt niti je izdan u Mediolanu niti

¹ O strukturi edikata i sadržaju isprave kojom se priopćavao sadržaj edikta vidi: HORVAT, M., *Rimska pravna poviest*, Zagreb, 1943., 134.

je ondje objavljen njegov izvornik, niti je u ovim pravnim (zakonodavnim) radnjama – kako se to u kršćanskoj tradiciji uobičajeno smatra i prikazuje – neposredno sudjelovao car Konstantin. Pod izdavanjem edikta misli se na njegovu objavu (*promulgatio, in publico proponere*) i istovremeno stupanje na snagu. Riječ je o trenutku od kada pravni akt stječe pravnu snagu i obvezuje sve adresate. U rimskome pravu objava se vršila izlaganjem teksta na središnjem trgu metropole (*publico proponere*) da bi se svi adresati mogli upoznati s činjenicom postojanja akta te njegovim normativnim sadržajem. Od toga trenutka nastajala je fikcija da su postojanje i sadržaj tog akta u cijelosti poznati svim adresatima.² Prema Laktancijevu i Euzebijevu navodu, *Milanski edikt* izdan je u Nikomediji, prijestolnici istočnog dijela Carstva i glavnome gradu dijeceze *Pontica*.³ Formalno je edikt objavio car Licinije na način da je nikomedijskom upravitelju izdao zapovijed (*iussum*) da tekst akta izvjesi na središnjem forumu. Činjenica izdavanja *Milanskog edikta* u Nikomediji znači da je prvotno stupio na snagu u dijelu Carstva kojim je vladao tetrarh Licinije: riječ je o području dijeceza *Thracia, Asiana, Pontica* i *Oriens*. Ipak, iz Laktancijeva uvodnog opisa i datacije razabire se istovremeno spominjanje careva Licinija i Konstantina, što nagovještava činjenicu da je edikt izdan u ime njih obojice te da je možda istovremeno objavljen te stupio na snagu i u dijelu Carstva kojim je vladao Konstantin.⁴ Akti koje su donosili pojedini tetrarsi nisu imali univerzalnu pravnu snagu nego su vrijedili samo na području dijela Carstva pod vlašću tog cara (tetrarha) koji ih je izdao. Njihovo važenje moglo se protegnuti i na ostale dijelove Carstva ako su tamošnji carevi donijeli odluku o njihovu prihvaćanju te ih dali objaviti na forumu u prijestolnici. Postojala je i mogućnost da više careva zajednički izda neki akt na način da ga odmah supotpisu.⁵ Iz Laktancijeva zapisa o ovom ediktu (u kojemu se zajedno spominju Licinije i Konstantin) proizlazi da se akt s osobnog (*ratione personae*), prostornog (*ratione territorii*) i vremenskog (*ratione temporis*) gledišta primjenjivao univerzalno i bez iznimki, tj. bio je edikt u punom smislu te riječi.⁶

² Koncept objave propisa (*promulgatio*) kao bitne pretpostavke za njegovo stupanje na snagu objasnio je još Ciceron tvrdeći da *leges...nulla promulgatione latae sunt* (CIC., Phil. I, 10, 25; vidi također: CIC., Ad fam. I, 5; CIC., De leg. III, 19, 43). O tome vidi i LIV., Ab urb. cond. I, 32 gdje ističe *...proponere in publico iubet*.

³ LACT., De mort. pers. XLVIII, 1; EUSEB. CAES., Hist. Ecc. X, 5, 1.

⁴ Pravne garancije sadržane u *Milanskom ediktu* na području pod Konstantinovom vlašću (*Occidens*) postojale su od edikta izdanog 306. godine koji je u ovoj knjizi prethodno opisan. LACT., De mort. pers. XXIV, 9; CHR. MIN. I, 231. O supotpisu dvojice careva vidi: BETTEN, F. S., The Milan Decree of A. D. 313: Translation and Comment, u: The Catholic Historical Review, vol. 8, br. 2, 1922., 192; BARNES, T. D., Constantine and Eusebius, New Haven, 1981., 28. Ipak, Konstantin je zasigurno izdao *Milanski edikt* s težnjom da spomenute garancije budu zajamčene aktom univerzalnog pravnog značenja.

⁵ Od 313. godine i eliminacije protukršćanski raspoloženog cara Maksimina Daje tetrarhija se u biti pretvara u dualizam Licinija i Konstantina (od 324. godine jedinim carem postaje Konstantin). Budući da drugih tetrarha 313. godine više nije bilo, a *Milanski edikt* objavljen je u ime Licinija i Konstantina koji su vladali svaki svojim dijelom Carstva (Istokom i Zapadom), ovaj akt bio je opći i univerzalan kako teritorijalno, tako i *ratione personae*. Dakle, primjenjivao se na svim područjima Carstva i na sve njegove stanovnike.

⁶ Edikt (lat. *dictum*) je vrsta carske konstitucije koja sadrži generalne pravne norme, a temelje se na carevom *ius edicendi* po kojemu on ima vrhovnu zakonodavnu vlast (*princeps legibus solutus*: Ulpianus, D.1.3.31.). EISNER, B. – HORVAT, M., Rimsko pravo, Zagreb, 1948., 75-76.

Iz Laktancijeva uvodnog opisa edikta slijedi i datacija. Glede godine odlučan je navod o trećem konzulstvu Licinija i Konstantina (*Constantino atque ipso ter consulibus*) koji datira u 313., a glede točnog datuma tvrdnja da je riječ o lipanjskim Idama (*die Iduum Iuniarum*) što pada na dan 13. lipnja. Laktancije ovaj akt naziva *litterae datae* što doslovce znači *izdani propisi*. Niti jednom riječju ne spominje o kojoj vrsti carske konstitucije je riječ. No, navodi funkciju propisa bilježeći da su *litterae datae* donesene *de restituenda ecclesia*. Iz rečenoga se pouzdano iščitava prava namjera careva Licinija i Konstantina te cilj koji su željeli postići: riječ je o *obnovi Crkve*, tj. preciznije o *obnovi Kršćanske crkve*. Na ovome se mjestu po prvi put opaža razlika između onoga što je formalno proklamirano ediktom – ravnopravnosti, i zbiljske težnje da se u cijelosti afirmira kršćanstvo.

Euzebije iz Cezareje u „Crkvenoj povijesti“ također donosi inačicu *Milanskog edikta*, ali ne u izvornom obliku carske konstitucije nego vlastiti prozni opis njezina sadržaja. Laktancije i Euzebije iz Cezareje ne opisuju istu inačicu edikta. Laktancije govori o izvornoj carskoj konstituciji koja je na latinskome jeziku 13. lipnja objavljena u Nikomediji. Euzebije iz Cezareje opisuje jednu inačicu te konstitucije koja je prevedena na grčki jezik i vjerojatno odaslana u Cezareju i objavljena na tamošnjem središnjem forumu. Euzebije je zasigurno vidio ovu inačicu u Cezareji, gradu u kojemu je u to vrijeme bio biskup i po čijem je atributu u svojem imenu do danas individualno prepoznatljiv. Uvod u *Milanski edikt* kako ga je on zapisao vjerojatno čini njegovo osobno gledište na donošenje ovog akta. Dok je Laktanciju itekako poznata zbiljska svrha edikta – *de restituenda ecclesia*, Euzebije iz Cezareje tumači ovaj edikt kao proklamaciju uvažavanja svih vjera na području Carstva. Povrh toga, kao povod donošenja edikta Euzebije navodi manjkavosti i neprimjenu neke ranije *ἀντιγραφή* koja je uređivala istu materiju, ali i činjenicu da su toj *ἀντιγραφή* pridodane i druge odredbe koje nisu naišle na praktičnu primjenu. Premda je bio biskup Cezareje, iz nekoga razloga nije zapisao pravu svrhu edikta, a možda mu ona i nije bila poznata. Spomenuta ranija *ἀντιγραφή* sigurno je *Galerijev edikt* iz 311. godine koji je bio donesen *ad hoc* i u osobitim okolnostima te je sadržajno bio štur, nedovoljno određen pa stoga i neprimjenjiv.

3. Mediolanski susret Licinija i Konstantina

Laktancije i Euzebije iz Cezareje počinju opisivati *Milanski edikt* od trenutka susreta dvojice careva u Mediolanu. Oba autora smatrala su primjerenim zabilježiti ga u svojim djelima. Susret se dogodio ili na samome kraju 312. ili početkom 313. godine (što je prethodno objašnjeno u radu), a važnost ovoga događaja ogleda se u činjenici što je upravo tada između dvojice careva usuglašen (*in tractatu haberemus*) i vjerojatno napismeno sastavljen tekst edikta. Kako je prethodno rečeno, izdavanje edikta uslijedilo je u Nikomediji. Mediolanski susret odlučni je trenutak za povijest ranoga kršćanstva jer je Konstantin utjecao na protukršćanski raspoloženog cara Licinija da formalno izda edikt. Ovo se ogleda u Laktancijevoj naznaci da je edikt donesen po obojici careva u vrijeme kada su konzulsku čast obnašali treći put.

Postavlja se pitanje je li opis mediolanskog susreta Licinija i Konstantina bio dio izvornika carske konstitucije. Opis nastanka konstitucije gotovo nikada se ne spominje u njezinu sadržaju, no budući da i Laktancije i Euzebije izriječkom navode *ja Licinije... ja Konstantin* u ovome konkretnom slučaju moguće je i suprotno. Moguće je da zbog prijelomnog i presudnog značenja ovoga akta (kojega su carevi itekako bili svjesni) izvornik konstitucije počinje upravo prozrim opisom mediolanskog susreta dvojice augusta. Nadalje, kazivanje sadržaja edikta po dvojici spomenutih antičkih autora formulirano je tako da se iznosi ono što su carevi između sebe dogovorili tijekom mediolanskog susreta. Zbog svih spomenutih činjenica i okolnosti te njegove bitne povezanosti s Mediolanom, ovaj akt opravdano se naziva *Milanskim (Mediolanskim) ediktom*.

4. Shvaćanje o *divinitas* kao Jednome

Već na samome početku edikta, kao i u njegovim ostalim dijelovima, opaža se dosljedno poimanje kategorije božanskog za čije se izražavanje koriste izrazi *divinitas*,⁷ *divinitas in sede caelesti*,⁸ *summa divinitas*,⁹ *divinus*.¹⁰ Time se želi označiti kategorija božanskog koja je najveće, vrhovno (najviše), jedno i univerzalno. Spomenuti izrazi ne ukazuju na kategoriju božanskog koja bi posebno bila pripadna nekoj religiji ili sljedbi već je riječ o kategoriji koja je univerzalna i time svima pripadna te obuhvaćanja sva različita i raznovrsna religijska shvaćanja u Carstvu. Kategorija božanskog u ediktu je neodređena, to nije Bog kršćana ni ikoga drugoga, ali je svakome pojedincu ponaosob prepušteno da sam *in casu concreto* odluči što konkretno za njega znači *divinitas*, *divinitas in sede caelesti*, *summa divinitas* i *divinus*. Politički i pravno promišljeno na ovaj način pokušalo se raširena i prevladavajuća politeistička shvaćanja te manjinska monoteistička svesti u jedinstveni i bezlični koncept monoteizma. Ovu činjenicu posebice treba promatrati u kontekstu vjerskih, društvenih, političkih i pravnih prilika u Carstvu u kojemu je prevladavao politeizam, dok je udio kršćana u ukupnom stanovništvu mogao biti najviše 10%.¹¹ Također, ovo valja sagledavati znajući da car Licinije nije bio kršćanin (dapače, bio je izrazito protukršćanski raspoložen), a i vjersko opredjeljenje Konstantina u vrijeme izdavanja *Milanskog edikta* do danas u znanosti nije sasvim jasno, premda postoje pouzdane naznake da je bio vrlo naklonjen kršćanstvu, ako ne i kršćanin.¹² U konceptu *summae divinitatis* izraženoj u *Milanskom ediktu*

⁷ LACT., De mort. pers. XLVIII, 2.

⁸ LACT., De mort. pers. XLVIII, 2.

⁹ LACT., De mort. pers. XLVIII, 3.

¹⁰ LACT., De mort. pers. XLVIII, 11.

¹¹ Intenzivna i masovna obraćenja na kršćanstvo nakon 380. godine, kada je kršćanstvo postalo službena vjera Rimskog Carstva. O tome vidi: SOZOM., Hist. Ecc., II, 5, 1-3.

¹² ELLIOTT, T. G., Constantine's Conversion: Do We Really Need It?, u: Phoenix, vol. 41, br. 4, 1987., 420-438; LIETZMANN, H., A History of the Early Church, vol. 2 (Part III. From Constantine to Julian. Part IV. The Era of the Church Fathers), Cambridge, 1993., 724-725.

ogledaju se sinkretistička religijsko-filozofska shvaćanja. Ona ne čine novotu ovoga akta nego su u njega prihvaćena iz učenja neopitagorejske i neoplatonističke filozofske škole. Najznačajniji mislilac ovih filozofskih škola je Plotin¹³ koji uči o apsolutnom monizmu. Plotinovo Jedno je uzrok, izvor i počelo svega. U *Milanskom ediktu* ovaj koncept poslužio je za izražavanje religijskog sinkretističkog monizma koji se ogleda kao *summa divinitas*. Takav koncept bio je sredstvo proklamiranja supostojanja te istovremeno pomirivanja različitosti politeističkih i monoteističkih shvaćanja, ali s jasnim (doduše još uvijek latentnim) ciljem uvođenja strogog monoteizma koji će *pro futuro* otvoriti put kršćanstvu kao jedinoj religiji Carstva.

Pojmovi *divinitas*, *divinitas in sede caelesti*, *summa divinitas* i *divinus* iz *Milanskog edikta* slični su kasnolatinskome pojmu *deitas* koji je prvi spomenuo sveti Augustin u svojem djelu „O Državi Božjoj“.¹⁴ Dok su spomenuti pojmovi u *Milanskom ediktu* bezlični, u Augustinovu djelu *deitas* je isključiva oznaka naravi kršćanskoga Boga: *deitas* proistječe od Boga Oca, a obuhvaća jedinstvo Boga Oca i Sina.

5. Razmatranja o rimskom javnom poretku (*disciplina publica*) i njegovim čimbenicima

Pitanja u svezi s rimskom religijom, ali i s ostalim vjerama te sljedbama na području Carstva razmatrala su se u kontekstu javnog poretka Rimljana. Opisano protukršćansko zakonodavstvo s kraja III. i početka IV. stoljeća proklamiralo je da je kršćanstvo svojom naravi protivno rimskom javnom poretku te da je egzistencija kršćanske Crkve, kršćanskih društava i kršćana protivno dobrobiti i sigurnosti rimske države. Galerije u svojem ediktu iz 311. godine kršćanstvo također razmatra u kontekstu javnog poretka pokušavajući pronaći suglasje između njegove egzistencije i rimskog javnog poretka koji se oslanjao na tradicijsku rimsku javnu religiju. Po Galerijevu shvaćanju, kršćanstvo je svojom naravi protivno rimskom javnom poretku te je stoga on sam poduzimao različite zakonodavne i druge mjere kako bi ga djelujući *iure imperii* suzbio te naveo kršćane na otpadništvo (apostaziju) i vraćanje tradicijskim rimskim religijskim zasadama. *Galerijev edikt* iz 311. godine na *sui generis* način pomiruje faktično supostojanje kršćanstva i rimskog javnog poretka kojemu je ono protivno. Nikojim pravničkim tumačenjem ovoga edikta ne mogu se pomiriti ove dvije kategorije koja jedna drugu isključuju.

Milanski edikt donesen je radi promjene paradigme rimskog javnog poretka (*disciplina publica*) tako da je napušteno shvaćanje o povlaštenosti rimske tradicijske države religije i proklamirano da rimska država nema službene (državne) religije. Tijekom mediolanskog susreta dvojica careva raspravljalo se o donošenju propisa kojim će se kršćanstvo i ostale religije te sljedbe uključiti u koncept dopuštenog i prihvatljivog.

¹³ Plotin se rodio oko 205. godine u Egiptu, umro je oko 270. godine u Campagna di Roma u Italiji, gdje je došao 244. godine i gdje je u Rimu osnovao svoju filozofsku školu.

¹⁴ AUG., Civ. Dei, 7, 1.

Milanskim ediktom kršćanstvo i ostale vjere te sljedbe na području Carstva počinju se poimati kao čimbenici koji pridonose dobrobiti i sigurnosti (*commodum et securitas*) rimske države. Radi ostvarivanja ovoga cilja carevi su u Mediolanu dogovorili da se budućim pravnim aktom (koji će biti izdan u Nikomediji 13. lipnja 313. godine) u Carstvu dopusti slobodno ispovijedanje svih vjera.

U općim pravnim razmatranjima, pa i u Laktancijevim te Euzebijevim opisima mediolanskog susreta gdje je javni poredak bio središnja tema, razabire se shematiziranost i jednoličnost poimanja javnog poretka. Čak i u protukršćansko zakonodavstvu javni poredak poimao se slično kao u ovome aktu, ali s razlikom što je kršćanstvo bilo njemu protivno. Galerije na *sui generis* način balansirao između javnog poretka i kršćanstva želeći postići njihovo pa makar i faktično supostojanje. Proklamirajući slobodu ispovijedanja kršćanske vjere te svih ostalih vjera i sljedba carevi Licinije i Konstantin počinju poimati kršćanstvo kao čimbenik stabilnosti, sigurnosti i univerzalnosti rimske države. U *Milanskom ediktu*, međutim, to čine po starijoj shemi edikata koji su prethodno donošeni protiv kršćana. To se možda i ponajbolje vidi u Laktancijevu opisu izričaja kojim Licinije i Konstantin prizivaju naklonjenost Božanskoga na sebe i sve stanovnike Carstva. Izričaj *nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere... ὅπως ἡμῖν δυνηθῆ τὸ θεῖον ἐν πᾶσι τὴν εἰμὸν σπουδὴν καὶ καλοκάγαθιαν παρέχειν*¹⁵ svojom naravi te pojavnošću analogan je Galerijevu očekivanju *unde iuxta hanc indulgentiam nostram debebunt deum suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique versum res publica praestetur incolumis... ὁθεν κατὰ ταύτην τὴν συγχώρησιν τὴν ἡμετέραν ὀφείλουσιν τὸν ἑαυτῶν θεὸν ἰκετεύειν περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας καὶ τῶν δημοσίων καὶ τῆς ἑαυτῶν, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον καὶ τὰ δημόσια παρασχεθῆ ὑγιῆ* izraženome u ediktu iz 311. godine.¹⁶ Riječ je o formalnoj pobudi za donošenje akta i očekivanju njihovih donositelja koja se u aktima opisuje standardiziranom formulom. Naime, zbiljski razlozi donošenja edikta mnogo su dublji i složeniji negoli što ukazuje ovaj pregnantni izričaj. U kontekstu društveno-političkih razmatranja o javnome poretku načelno je proklamirana potreba da se dodijeli sloboda kršćanstva, ali i da se svima omogućiti slobodno ispovijedanje one vjere koju žele ili joj pripadaju. U nastavku edikta ovaj cilj bit će normativno razrađen i postignut.

Javni poredak spominje se i na kraju *Milanskog edikta*.¹⁷ Kada carevi daju naredbu nikomedijskom upravitelju da se odredbe ovog edikta u potpunosti i odmah primjene te da se on osobno ima za to pobrinuti, takva odredba imala je služiti *quieti publicae*, tj. donesena je u interesu mira u državi. Riječ je o ponavljanju formulacije iz prvog dijela edikta čime se dodatno želi pojačati značenje kršćanstva kao čimbenika rimskog javnog poretka, a time i mira u rimskoj državi.

¹⁵ LACT., De mort. pers. XLVIII, 2; EUSEB. CAES., Hist. Ecc. X, 5, 2.

¹⁶ LACT., De mort. pers. XXXIV, 5; EUSEB. CAES., Hist. Ecc. VIII, 17, 10.

¹⁷ LACT., De mort. pers. XLVIII, 7; EUSEB. CAES., Hist. Ecc. X, 5, 7.

6. Ukinuće protukršćanskih propisa

Strogo normativni dio *Milanskoga edikta* na prvome mjestu sadržavao je opće ukinuće svih protukršćanskih propisa. Posebice je, na odmah na početku, određeno da se ukidaju svi akti koje je protiv kršćana donio carski ured čime su obuhvaćeni svi spomenuti protukršćanski edikti iz doba kasne Dioklecijanove vladavine te oni njima prethodeći, ali i reskripti koji su se *in casu concreto* izdavali protiv kršćana pojedinaca ili njihovih pravnih osoba. Ukinuće je provedeno na općoj razini, vremenski neograničeno. Beziznimno se odnosilo na sve izvore prava koji su bili na snazi neovisno o tome kojoj vrsti pripadaju, kada su doneseni i tko ih je uzakonio. Zasigurno se to odnosilo na *ius vetus* i *ius antiquum* ako je bilo protivno naravi kršćanstva, ali i na tradicijske vjerske običaje Rimljana kao i običaje starih (*consuetudines, mores veterum*) koji se u izvorima često spominju kao kategorija kojoj je narav kršćanstva protivna. Budući da je carski edikt po pravnoj snazi iznad svakog prava¹⁸ njime se može ukinuti običaj, pa i *ius antiquum* koje je sadržano u običajnome pravu.¹⁹ Držeći se teksta ovoga edikta, doseg ukinuća ograničen je samo na protukršćanske propise, dakle provedeno je *ratione religionis*. Poznato je da je rimska država donosila edikte protiv manihejaca, ali i brojne propise protiv židova. *Milanskim ediktom* oni nisu ukinuti, ograničeni ili ublaženi već su ostali na snazi. S vjerojatnošću se može domišljati zašto je tome tako. Kršćanstvo u vrijeme donošenja *Milanskog edikta* nije ni približno prevladavajuće u Carstvu, a udio kršćana u ukupnom stanovništvu prema procjenama kreće se do najviše 10%.²⁰ Unatoč tome, kršćani su brojnošću činili znatnu vjersku snagu u svim dijelovima Carstva te u svim društvenim slojevima (za razliku od manihejaca ili, primjerice, židova). Povrh toga njihov broj povećavao se iznimno brzo. Ne treba smetnuti s uma da je rimska država sustavno i kroz više desetljeća donosila najstrože i vrlo okrutne propise za uništenje tog vjerskog elementa u Carstvu, no sam Galerije na samrti je posvjedočio kako su svi protukršćanski naponi propali te da se ono nastavilo brzo širiti. U Konstantinovo doba kršćanstvo nije prevladavajuće, ali je znatna vjerska i društvena snaga koja se oduprla progonima i koja faktički postoji i doživljava vrlo brzu

¹⁸ Riječ je o neposrednoj posljedici shvaćanja da je *princeps legibus solutus* (Ulpianus, D., 1.3.31). O ovome shvaćanju i njegovom razumijevanju od Akurzija vidi: VAN CANEGEM, R. C., Legal History: A European Perspective, London, 1991. (reprint), 122-123. Vidi također: DAUBE, D., Princeps legibus solutus, Milano, 1954. i ZOLLE É., Introduction to Public Law: A Comparative Study, Leiden, 2008., 48-49.

¹⁹ O odnosu običaja (*consuetudo, mos*) i zakona (*lex*) u pravu Konstantinova doba vidi konstituciju C.I.8.52.2 donesenu 319. godine. Teorijska razmatranja vidi kod: EISNER, B. – HORVAT, M., Rimsko pravo, Zagreb, 11-12.

²⁰ GIRANDET, K. M., Der Kaiser und sein Gott. Das Christentum im Denken und in der Religionspolitik Konstantin des Grossen, Berlin, 2010., 613 i dalje. Slične procjene donosi i BETTEN, F. S., op. cit., 194; HARNACK, A., Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, vol. II: Die Verbreitung, Leipzig, 1924. (pretsak, 1980.), 946 i dalje. Može se pretpostaviti da su velika gradska središta s više desetaka tisuća stanovnika imala tisuću ili dvije kršćana, manja naselja s nekoliko tisuća stanovnika imala su svega nekoliko stotina kršćana. VITTINGHOFF, F., Gesellschaft, ur: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, vol. 1., ur: Fischer, W. et al., Stuttgart, 1990., 197 i dalje.

prostornu i personalnu ekspanziju. Sve te okolnosti zajedno pridonijele su faktičnoj afirmaciji kršćanstva koje se više nije moglo zanemarivati pa je car, vjerojatno time ponukan, odlučio ukinuti protukršćanske propise. Manihejci, ili primjerice židovi nikada nisu imali takvo značenje u Carstvu pa nije postojala dovoljna „društvena prisila“ da car ukine propise koji su i protiv njih doneseni.

Ukinuće protukršćanskih propisa nomotehnički gledano, na razini pravne logike i sustava normativnih odrednica *Milanskog edikta*, ukazuje na promišljenost i znatnu pravničku vještinu pri njegovu donošenju. Ukinuće protukršćanskih propisa logični je *prius* središnjem dijelu normativnog sadržaja o *libertas religionis* i otvara nadolazeći normativni dio koji se tiče slobode ispovijedanja vjere. Ukinuće protukršćanskih propisa *Milanskim ediktom* provedeno je univerzalno – u cijelome Carstvu, ali ova odredba bila je od praktičnog značenja samo za istok Carstva, gdje su se progoni održali najkasnije i gdje su bili najintenzivniji. Ukinuće protukršćanskih propisa u svojim dijelovima Carstva učinili su Konstantin još 306. i Maksencije 313. godine.

7. Sloboda ispovijedanja kršćanske vjere

Milanskim ediktom izrijekom je svim kršćanima dodijeljena slobodna i ničim ograničenja mogućnost ispovijedanja vjere.²¹ U Euzebijevoj (grčkoj) inačici značenje slobode ispovijedanja kršćanske vjere dodatno je pojašnjeno – kršćani se ne smiju ni na koji način uznemiravati niti im smije biti smetano dok vrše svoje obrede ili žive kršćanskim načinom života.²²

Pravne posljedice ove odredbe dalekosežnije su od dodjele kršćanima *libertas religionis* te se ogledaju u statusnim i imovinskim pitanjima Crkve. Na ovome mjestu objasniti će se pravne posljedice *Milanskog edikta* na status kršćana pojedinaca, njihovih zajednica, društava i Crkve u cjelini. Od ovoga akta biti kršćaninom više nije bilo *delictum publicum* te oni nisu bili podložni kaznenopravnoj represiji samo zbog vjerske pripadnosti. Do toga vremena kršćanstvo se poimalo kao *superstitio* i *inpia et anilis superstitio*,²³ tj. kao vjera različita od rimske državne te se sama činjenica pripadanja smatrala javnim deliktom i kažnjavala smrću za niže slijeve (*humiliores*) i relegacijom na otok (*relegatio in insulam*) za više društvene slojeve (*honestiores*).²⁴

²¹ *Libertas religionis* prvi puta spomenuo i razmatrao Tertulijan (TERT., Apol. XXIV, 6), a odnosila se samo na slobodu ispovijedanja kršćanske vjere jer po njegovu shvaćanju *religio* je *Christianitas*, a ona je *religio veri dei*. Tertulijan kršćanstvo nazvao *religio nostra* (TERT., Apol. XVI, 14). O tome vidi: GIRANDET, K. M., op. cit., 2011., 208-213, osobito 211. Drugačije poimanje zastupljeno je u Laktancijevom djelu „*Divinae institutiones*“ gdje se navodi da je izbor vjere *liberum arbitrium* (LACT., Div. inst. II, 8, 4) te *non est opus vi vi et iniuria, quia religio cogi non potest; verbis potius quam verberibus res agenda est, ut sint voluntas* (LACT., Div. inst. V, 19, 1).

²² EUSEB. CAES., Hist. Ecc. X, 5, 6. Na isti način ovo je preveo i M. Mandac (MANDAC, M., Euzebije Cezarejski, Split, 2004., 722).

²³ LACT., Div. inst. V, 2, 7; Lact., De mort. pers. XVI, 4; TAC., Ann. XV, 44; SUETON., Nero, XVI, 2; PLIN., Ep. X, 96, 8 i dalje.

²⁴ PAUL., Sent. V, 21, 2; Modestinus, D. 48.19.30. spominje reskript Marka Aurelija.

Kršćanima i kršćanskim društvima ovime je priznat pravni subjektivitet u rimskome pravu, tj. da mogu biti nositelji prava i obveza. Prema F. S. Bettenu, koji je napisao dobar kratki komentar *Milanskome ediktu*, kršćanima su time priznata sva prava iz javnopravne (*ius honorum, ius suffragii*) i privatnopravne domene (*ius commercii, ius conubii, testamenti factio activa i passiva*, pravo na *dominium/proprietas*, pravo na udruživanje u korporaciju) te pravo biti stranka pred sudom i poduzimati procesne radnje.²⁵ Time su oni izjednačeni s ostalim punopravnim subjektima prava u Carstvu. Posebice se to odnosi na kršćansku crkvu kojoj je priznato svojstvo pravne osobe tipa korporacije (*universitas personarum*) te sposobnost da kao takva može stjecati i raspolagati imovinskim pravima. Time su na području rimskog privatnog i javnoga prava kršćani i kršćanske pravne osobe izjednačeni sa svima ostalim subjektima prava. Dodjelom slobode ispovijedanja kršćanske vjere zapravo je dopušteno obraćenje na kršćanstvo i napuštanje tradicijske rimske religije. Njime je dopušteno i javno djelovanje kršćana i pravo da se javno predstavljaju kao takvi. U vrijeme izdavanja *Milanskog edikta* crkvena teritorijalno-upravna organizacija bila je univerzalno raširena i ustrojena na području Carstva. Premda je djelovala prikriveno, svojom naravi bila je analogna civilnim upravno-pravnim strukturama rimske države pa su hijerarhija, upravne podjele i potpodjele crkvenih jedinica slijedile civilnu logiku.²⁶ Crkvena organizacija već je tada izgrađena kao jedinstvena i hijerarhijski ustrojena s točno određenim pravilima. Time je ona činila važnu i organiziranu snagu u Carstvu koja je u bitnome utjecala na javno mnijenje.²⁷ Pravno gledajući, do tada prikrivena i samo faktički postojeća unutarnja crkvena upravna organizacija *Milanskim ediktom* postala je dopuštena te je mogla izaći iz svoje prikrivenosti.

Ukinuće protukršćanskih propisa i dodjela slobode ispovijedanja kršćanske vjere značila je prestanak obveze podnošenja žrtava caru i rimskim javnim bogovima. Konstantin je zadržao službu rimskog prvosvećenika (*pontifex maximus*) te je birao i imenovao biskupe, no carevi si od *Milanskog edikta* ne pripisuju božansko svojstvo (*deus*) nego se smatraju vrhovnim gospodarima rimske države (*dominus*). Time je uklonjen najznačajniji čimbenik proturječnosti između rimskog državnog elementa koji se manifestira kroz *disciplina publica* te kršćanskoga monoteističkog učenja.

8. Sloboda izbora i ispovijedanja ostalih vjera

Milanski edikt u literaturi često se naziva *ediktom o vjerskoj ravnopravnosti* i *ediktom o vjerskoj toleranciji*. Takav njegov opis nije sasvim točan zato što on ne uređuje odnos između različitih vjera i sljedbi. To nije njegov cilj niti je koncept ravnopravnosti (jednakosti) vjera, tj. ideal njihova koordiniranog odnosa, postojao u rimskoj državi. Prvotna svrha *Milanskog edikta* je urediti položaj kršćanstva, kršćana i kršćanske Crkve

²⁵ BETTEN, F. S., op. cit., 195.

²⁶ Nazivi crkvenih upravnih jedinica poput dijeceza i vikarija očuvali su se do danas, a preuzeti su iz civilne upravno-pravne organizacije rimske države u Dominatu.

²⁷ BAKER, G. P., Constantine the Great and the Christian Revolution, New York, 1930., 212-213.

ne radi njegova povlašćivanja nego radi osiguranja da ovaj važan i utjecajan čimbenik društveno-političkog života Carstva ne djeluje nezakonito. Glede ostalih vjera i sljedbi *Milanski edikt* proklamira načelo pravnog uvažavanja i jednakog tretmana od strane javne vlasti.

Nastavljajući se na uređivanje položaja kršćanstva, *Milanski edikt* uređuje nekoliko drugih univerzalno važnih vjerskih pitanja: (1) slobodni izbor vjere za svakog pojedinca (*optio divinitatis*); i (2) slobodu ispovijedanja vjere koju god pojedinac za sebe smatra primjerenom. Slobodan izbor znači da svaki pojedinac može bez ikakvih ograničenja i štetnih posljedica prihvatiti onu vjeru ili sljedbu čije mu se učenje čini prihvatljivim, neovisno je li monoteistička ili politeistička. Izbor podrazumijeva i slobodnu te ničim ograničenu mogućnost otpadništva te preobraćenja (konverzije) na drugu vjeru. Otpadništvo (apostazija) od kršćanstva jednako je otpadništvima od drugih vjera, a otpadnika ne stižu štetne posljedice. Sloboda ispovijedanja vjere znači mogućnost javne deklaracije pripadanja nekoj vjeri ili sljedbi (*apertam et liberam*), javnog propovijedanja i širenja vjerskog nauka, vršenja vjerskih obreda te organiziranja u vjerske pravne osobe sa svrhom ispovijedanja vjere i drugih vjerskih aktivnosti.

Milanski edikt nema odredbi o bezbošcima, što je vrlo znakovito. Može se zaključiti da je carska politika smatrala primjerenim i korisnim da ljudi budu religiozni te da ispovijedaju vjeru kojoj pripadaju. Ovo shvaćanje neposredno proizlazi također iz Laktancijevih tvrdnji (koje su nastale otprilike u vrijeme donošenja *Milanskoga edikta*) gdje se bezboštvo opisuje kao *contra ius humanitatis* i *contra fas omne*, dakle kao pojava protivna ljudskosti i svakom božanskome zakonu.²⁸ S obzirom na nepostojanje posebnih odredbi u *Milanskom ediktu*, bezboštvo je imalo isti status kao i ranije pa iako se smatralo društveno neprihvatljivim, kao takvo se ipak uvažavalo.

Milanskim ediktom izričito je proklamirano načelo da država neće zapostavljati ni jednu vjeru ili sljedbu te da je ovo temeljni razlog dodjele slobode izbora i ispovijedanja vjere (*Ut neque cuiquam> honori neque cuiquam religioni <detractum> aliquid a nobis <videatur>*). Time je proklamirano stajalište o ravnopravnosti, jednakoj vrijednosti, jednakom pravnom tretmanu (pojedina i zajednica) te uvažavanju svih vjera i sljedbi na području Carstva od strane države. Ova odredba zasigurno je izraz tadašnje političke oportuniteti i čin nužnost buduću da je u doba donošenja *Milanskoga edikta* udio nekršćana u ukupnom stanovništvu Carstva iznosio najmanje 90%. F. S. Betten dobro je primijetio da se danas može tek zamišljati kako je ovaj edikt odjeknuo i djelovao te kako je bio prihvaćen među 90% stanovništva, posebice ima li se na umu da je kršćanstvo kroz deset godina prije donošenja edikta bilo najokrutnije progonojeno i etiketirano kao protivno naravi Carstva, njegova postojanja i javnog poretka.²⁹

Sloboda izbora i ispovijedanja vjere morala je biti čimbenikom mira. Prema tekstu *Milanskoga edikta* njihova dodjela morala je služiti *pro quiete temporis nostri*. Premda je dodjela slobode izbora i ispovijedanja vjere bila univerzalna, ona nije bila apsolutna,

²⁸ LACT., Div. inst. V, 19, 7.

²⁹ BETTEN, F. S., op. cit., 195.

već uvjetna – ako je vjera i sljedba čimbenik mira, što se može pojmiti tako da ona mora biti u skladu s javnim poretkom (*disciplina publica*) te njegovim odrednicama u vidu sigurnosti (*securitas*) i dobrobiti (*commodum*) države. Ako je vjera bila u suprotnosti s mirom u Carstvu, na nju nisu se primjenjivale spomenute odredbe i garancije *Milanskoga edikta*, što je bilo jedino ograničenje njegove primjene.

Najbolji povijesno i pravno dokumentirani primjer ograničenja primjene *Milanskoga edikta* odnosi se na Donatizam. Riječ je o sjevernoafričkom kršćanskom krivovjerskom pokretu koji je došao u sukob s rimskim javnim poretkom nakon što je svrgnuo kartaškog biskupa Cecilijana kojega je 314. godine podržala sinoda u Arleati te sam car Konstantin svojom odlukom donesenom u sporu između Donatista i pravovjernih sjevernoafričkih kršćana. Od toga vremena Donatizam se smatrao herezom (krivovjerjem) jer je bio protivan politici rimske države, protivio se sinodskoj odluci i carskom autoritetu po pitanju izbora kartaškog biskupa. Kao čimbenik ugroze mira Donatizam nije bio obuhvaćen pravima i garancijama *Milanskoga edikta*. Budući da Donatisti nisu poštivali carevu konačnu odluku u sporu iz 316., u proljeće 317. godine car Konstantin izdao je *Edikt protiv Donatista*. Njime je bilo propisano da će se smrću kazniti onaj tko ugrožava mir. Nekom kasnijom odlukom cara bilo je propisano oduzimanje crkava iz vlasništva Donatista u gradu Kartagi i njihov prijenos u vlasništvo kartaškog biskupu Cecilijanu.³⁰

9. Povrat imovine Crkvi oduzete tijekom progona

9.1. Povrat imovine namijenjene za okupljanje kršćana

Središnji, najvažniji i najopsežniji dio *Milanskoga edikta* uređuje povrat imovine Crkvi koja joj je oduzeta tijekom progona. Sve prethodno opisane norme koje se tiču statusa kršćanstva, slobode njegova ispovijedanja te pravnog subjektiviteta kršćana pojedinaca, kršćanskih pravnih osoba i Crkve otvaraju prostor te čine logički, vremenski i nomotehnički *prius* dijelu *Milanskoga edikta* o povratu imovine Crkvi. Čini se da svi prethodni dijelovi imaju prvotnu svrhu postaviti temelj normativnom uređenju imovinskih pitanja.

U latinskoj inačici teksta na prvome mjestu uređuje se povrat imovine društvenim tvorevinama naznačenima kao *persona Christianorum*³¹ i *corpus Christianorum*³², a koji Euzebije iz Cezareje spominje kao *σῶμα*.³³ Riječ je o zajednicama kršćana koje su sve

³⁰ Ovi pravni akti pokrenuli su val prosvjeda i nasilja u gradu Kartagi. Budući da su Donatisti odbijali preputiti crkve kartaškog biskupu Cecilijanu, dana 12. ožujka rimska vojska istjerala ih je iz crkava koje su branili oružjem. Spomenuti akti odnosili su se samo na grad Kartagu, dok su u drugim mjestima u sjevernoj Africi donatistički svećenici ostavljeni u službi, a nije se diralo ni u vlasništvo Donatista nad crkvama. Očigledno je car djelovao protiv Donatista po kriteriju razmjernosti. O tome vidi: FRIEND, W. H. C., *The Donatist Church; A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952., 159-160; FRIEND, W. H. C., *The Rise of Christianity*, Minneapolis, 1984., 492; TILLEY, A. M., *Donatist Martyr Stories: The Church in Conflict in Roman North Africa*, Liverpool, 1996., 25.

³¹ LACT., *De mort. pers.* XLVIII, 7.

³² LACT., *De mort. pers.* XLVIII, 8-10.

³³ EUSEB. CAES., *Hist. Ecc.* VIII, 17, 8.

do njihove zabrane ediktima u razdoblju od 303. do 304. godine postojale kao pravne osobe.³⁴ *Persona Christianorum* je personifikacija kršćanske zajednice kao cjeline, a ne zbira pojedinaca koji je čine.³⁵ Riječ je o višem rodnom pojmu kojim se označava svaka vrsta kršćanske korporacije (*universitas personarum*),³⁶ a kojima je *Milanskim ediktom* iznova priznat (u biti vraćen) pravni subjektivitet. Vraćanje subjektiviteta *personis Christianorum* zasigurno je provedeno poštujući faktički postojeću i diljem Carstva razgranatu crkvenu upravnu strukturu,³⁷ ali i uvažavajući različite vrste udruženja (zajednica) kršćanskih vjernika uobličeni u pravnu osobu (*collegium Christianorum*). U znanosti se izrijeком navodi da je *corpus* naznaka pravne osobnosti kolektiva.³⁸ Potvrda takvog shvaćanja nalazi se u fragmentima Justinijanovih „*Digesta*“ gdje se izrijeком bilježi *collegium vel corpus*³⁹ te činjenica da su *collegium* i *corpus* sinonimi.⁴⁰ Crkvene zaklade (*universitates rerum*) s pobožnim svrhama (*piae causae*) kao subjekti s vlastitom pravnom osobnošću nisu postojale u doba izdavanja *Milanskog edikta*. Premda se one pojavljuju u postklasično doba rimskoga prava, a napose su uređene te prepoznate kao samostalni subjekti prava u Justinijanovo doba,⁴¹ pravni temelj njihova budućega nastanka zasigurno čini ovaj akt i priznanje pravne osobnosti korporacijama kršćana.

Po odredbama edikta kao prva pretpostavka određuje se povrat mjesta gdje su se kršćani okupljali prije 303. godine, a koja su do tada bila u vlasništvu kršćanskih pravnih osoba. Ovime nije točno specificiran predmet povrata nego se koristi izričaj *eadem loca, ad quae antea convenire consuerant*, što ukazuje na nekretnine (*res immobiles*) na kojima su bili podignute crkve, crkvice, kapelice, oratoriji, groblja, katakombe, krstionice, sakralni kompleksi, episkopiji, arhivi, knjižnice, kuće i sl. Tumačenjem proizlazi da se ovo odnosi i na mjesta gdje su se kršćani okupljali na otvorenome.

³⁴ DUFF, P. W., *Personality in roman Private Law*, Cambridge, 1938., 2.

³⁵ *Ibid.*, 24.

³⁶ U „*Digesta*“ spominje se *corpus fabrorum et naviculariorum* (Callistratus, D. 50.6.12 i Callistratus, 50.6.6.13.), a spominje se 385. godine i u značenju cehovskog udruženja (gilde) trgovaca *corpus mercatorum* (AMBROS., Ep. XX, 6). U tom smislu *corpus* je istoznačnica s *collegium*.

³⁷ U tome prihvaćamo mišljenje G. P. Bakera (BAKER, G. P., op. cit., 212-213.).

³⁸ DUFF, D. W., op. cit., 27.

³⁹ Ulpianus, D.36.1.1.15 (*Si autem collegium vel corpus sit...*); Callistratus, D.27.1.17.3 (*Non omnia tamen corpora vel collegia...*); Hermogenianus D.27.1.41.3 (*Qui corporis, item collegii iure excusantur...*); Callistratus D.50.6.6.12 (*Quibusdam collegiis vel corporibus, quibus ius coeundi lege permissum est, immunitas tribuitur...*).

⁴⁰ Ulpianus, D.2.4.10.4 (*Qui manumittitur a corpore aliquo vel collegio vel civitate...*); Ulpianus, D.10.4.7.3 (*...idem et in collegiis ceterisque corporibus dicendum erit*); Callistratus, D.50.6.6.6 (*Licet in corpore naviculariorum quis sit...*) i 6 (*...vel antequam in collegium...*); Callistratus, D.27.1.17.3 (*Non omnia tamen corpora vel collegia vacationem...*).

⁴¹ U pravnim izvorima kao pravni subjekti (pravne osobe) prvi put spominju se u Justinijanovu *Kodeksu* i *Novelama*. Prvi njihovi oblici bili su ustanove za uzdržavanje djece (*orphantrophia*), ustanove za uzdržavanje starih i nemoćnih osoba (*gerontocomia*), bolnice (*nosocomia*), ustanove za brigu o siromasima i strancima (*xenodochia*), kuće za siromahe (*ptochia, ptochotrophia*) i sirotišta (*brephotrophia*). BLANCH NOUGUÉS, J. M., *La responsabilidad de los administradores de las piae causae en el derecho romano justiniano*, u: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 49, 2002., 129-130. Vidi također: EISNER, B. – HORVAT, M., op. cit., 137.

Druga je pretpostavka da su ta mjesta konfiscirana u korist državne blagajne tijekom protukršćanskih progona ili da su kršćanske pravne osobe osujetile i anticipirale njihovu konfiskaciju prodajom, darovanjem, odreknućem od vlasništva i sl.⁴² Povrat imovine odnosi se na imovinu oduzetu/otuđenu u svim opisanim okolnostima neovisno o pravnom temelju (ugovor, zakon, edikt, sudska odluka) po kojem je to učinjeno i bez obzira je li otuđenje bilo naplatno ili besplatno. *Milanski edikt* izrijeком propisuje da nije bitno u čiju su korist konfiskacija ili otuđenje izvršeni, što ukazuje da je zahtjev za povrat imovine moguće postaviti prema svakome tko je u trenutku izdavanja edikta bio njezin vlasnik. *De iure* razmatranje i pravničko propitivanje ove odredbe ukazuje da je car ovime proglasio ništetnima sve akte o konfiskaciji te otuđenju nepokretne imovine kršćanskih zajednica učinjenih poradi primjene edikata iz 303. i 304. godine. Carevi izrijeком određuju restituciju (*restitutio*) nepokretne imovine u korist kršćanskih zajednica, što znači da uspostavljaju prijašnje stanje, tj. da se vlasništvo (*dominium/proprietates*) nad spomenutom vrstom imovine vraća kršćanskim pravnim osobama koje su bile njihovi vlasnici prije 303./304. godine. Povrat vlasništva učinjen je *ex edicto*, tj. stupanjem edikta na snagu u trenutku njegove nikomedijske objave. Povrh na pravo vlasništva, *restitutio* se istovremeno odnosi i na posjed (*possessio*). Povrat se odnosi kako na stvarno pravo (vlasništvo) tako i na faktičnu vlast (posjed). Temeljem ove odredbe edikta kršćanskim zajednicama *ex edicto* vraćeno je vlasništvo, ali im je dano ovlaštenje da od svakog posjednika (*possessor*) imaju pravo tražiti predaju spomenutih stvari u posjed. S druge strane, posjednicima tih stvari propisana je obveza da odmah, bez odgađanja, besplatno i bez ikakva protuzahjeva izvrše povrat posjeda kršćanskim zajednicama koje to zahtijevaju. Postavlja se pitanje što ako je kršćanska pravna osoba prije progona bila vlasnik, ali ne i posjednik stvari? Smatramo da se gramatičkim i teleološkim tumačenjem edikta može nesporno zaključiti da i tada treba posjed stvari vratiti kršćanskoj zajednici koja je prethodno bila vlasnik stvari.

Milanskim ediktom izrijeком je uređen način povrata imovine. S vremenskog gledišta vlasnik i posjednik morali su stvar vratiti odmah, bez odgađanja i bezuvjetno. Sporovi, spornosti te dvojbe glede stvari ili osobe, pravnog režima stvari, zatim pravni odnosi među istim osobama i sl. nisu bili razlog za odbijanje povrata. Dapače, povrat se morao učiniti neovisno o svemu. Također, povrat se morao učiniti bez ikakvih potraživanja naknade (učinjenih troškova, plodova) i novčane protučinidbe (*pretium*, tj. kupovnine). Euzebije iz Cezareje donoseći grčku inačicu edikta navodi da vlasnik i/ili posjednik stvari koju mora vratiti nekoj kršćanskoj pravnoj osobi nema pravo na protuzahjeve glede povećane i dodane vrijednosti stvari (koja je mogla biti posljedica investiranja, porasta tržišne vrijednosti stvari, poboljšanja stvari, plodova koje stvar daje i sl.).

⁴² Konfiskacija (lat. *publicatio bonorum, confiscatio, proscriptio bonorum*) označavala je zapljenu imovine kao posljedicu osude za *delictum publicum* usmjeren neposredno protiv države ili osobe cara. Zapljena se sastojala u podržavljenju stvari, tj. vlasnikom stvari temeljem sudske kaznene presude postajala bi državna riznica. O tome vidi cijeli titul C.I.9.49. Državna riznica takvu je imovinu mogla oglašiti za prodaju na javnoj dražbi i prodati je privatnicima (*proscriptio bonorum*). *...quam ad diem proscriptiones venditionesque fiant*. CIC., Rosc. Am. XLIV, 128. Vidi također: Scaevola, D.26.7.33; Ulpianus, D.3.5.11.

Ovim dijelom edikta određuje se i adresat obveze na povrat imovine. Adresat obveze specificira se s obzirom na svojstvo vlasnika i posjednika imovine u trenutku stupanja edikta na snagu (nikomedijska objava edikta). Ako se stvar u tom trenutku nalazila u vlasništvu državne riznice, adresat obveze na povrat bila je ona sama. No, u praksi je državna riznica konfisciranu imovinu prodavala privatnicima, pa je ediktom određeno da je obveznik povrata svaki privatnik koji je od riznice stekao vlasništvo stvari. Ako je došlo do višestrukog otuđivanja, obveznik povrata je vlasnik i/ili posjednik u trenutku izdavanja edikt u Nikomediji.

Prema odredbama ovog edikta kršćanskim zajednicama vraćala se i nepokretna imovina (*res immobiles*) namijenjena okupljanju kršćana koju su imale u vlasništvu, ali su je tijekom progona naplatno otuđile. Nakon donošenja edikata iz 303. i 304. godine (kojima je propisana konfiskacija sve imovine od kršćana koji caru i rimskim bogovima ne prinesu žrtvu), imovina kršćanskih pravnih osoba izgubila je na vrijednosti. Povrh toga, kršćanske zajednice bile su je prisiljene prodavati radi suzbijanja konfiskacije u uvjetima kada je njihovo djelovanje bilo zabranjeno (samim time nisu ni mogle imati vlasništvo nad imovinom). U ovim okolnostima treba tražiti opravdanje carske politike i namjere da se kršćanskim zajednicama u vlasništvo (*dominium/proprietatis*) i posjed (*possessio*) vrate sve nekretnine koje su imale prije početka progona, a koje su služile kao okupljališta kršćana.

Milanskim ediktom posebno je uređen povrat imovine Crkvi koju je ona darovanjem (*donatione*) otuđila tijekom progona. Iako je ovaj slučaj obuhvaćen prethodno opisanim općim odredbama o povratu crkvene imovine, carevi su odlučili samostalno ga i specijalno urediti. Razlog vjerojatno leži u činjenici što su kršćanske pravne osobe bile faktički prisiljene darovati svoju imovinu da bi izbjegle konfiskaciju ili progon. Riječ je bila o tzv. iznuđenim darovanjima koja nisu učinjena iz liberaliteta nego najčešće uslijed psihološke, ali i fizičke prisile. Bit darovanja (*donatio*), pak, u rimskome pravu sastoji se u činjenici da mora biti slobodno učinjeno s ciljem da se obdareniku besplatno namjeni neka imovinska korist (*donandi causa*).⁴³ Dakle, mora postojati liberalitet na strani darovatelja (*animus donandi*) koji je u rimskome pravu izražen svrhom darovanja: *propter nullam aliam causam facit, quam ut liberalitatem et munificentiam exercent*.⁴⁴ Tijekom progona na strani kršćanskih pravnih osoba takav liberalitet nije mogao postojati već su besplatno učinjeni prijenosi imovinskih prava bili prisilni, što ih čini ništavnima. Obveza povrata kod stjecanja darovanjem bila je identična kao i obveza povrata konfiscirane i naknadno prodane imovine. Jedina je razlika što Laktancije za povrat sada ne koristi termin *restitutio* nego *reddere*, ali čini se kako ovo valja pripisati prije njegovu nepoznavanju prava i nedosljednosti izričaja negoli različitim naravima instituta. Ako su nakon darovanja uslijedile daljnje raspoložbe, obveznik povrata je vlasnik i/ili posjednik u trenutku objave *Milanskog*

edikta u Nikomediji. I u slučajevima darovanja, povrat se morao izvršiti odmah i bez odgađanja.

Premda se zasebno normiranje povrata imovine otuđene darovanjem tijekom progona crkvenim pravnim osobama *prima facie* može učiniti iznenađujućim, takvo uređenje uklapa se u Konstantinovu opću zakonodavnu politiku u svezi s darovanjem (*donatio*). Desetljeće nakon donošenja *Milanskog edikta* car Konstantin konstitucijom iz 323. godine izvršio je sveobuhvatnu i sustavnu reformu darovanja u rimskome pravu.⁴⁵ Ipak, neke pojedinačne promjene glede darovanja razabiru se i ranije – u Konstantinovo konstituciji iz 319. godine.⁴⁶ Razlozi Konstantinove reforme darovanja u literaturi se traže u kršćanskim shvaćanjima,⁴⁷ ali i u carevoj želji da se suzbiju iznuđena darovanja.⁴⁸ Čitajući tekst *Milanskog edikta* razabire se praksa darovanja iznuđenih od kršćanskih zajednica učinjenih tijekom progona. To je bio i glavni razlog samostalnog uređenja povrata imovine otuđene darovanjem tijekom progona crkvenim pravnim osobama. Stoga smatramo mogućim da su zlorabe instituta darovanja (koje su se tijekom kršćanskih progona ogledale u njihovu iznuđivanju od kršćanskih pravnih osoba) mogle biti jedan od poticaja, ali i smjernice za novo uređenje koje je Konstantin partikularno proveo 319., a sustavno 323. godine.

Temeljem *Milanskog edikta* adresati obveze na povrat imovine ovlašteni su postaviti zahtjeve prema državi. No ovo ovlaštenje na normativnoj razini izraženo je izrazito općenito i vrlo neprecizno pa se ne može razabrati kakvi se zahtjevi mogu podnijeti, što se uopće može tražiti, kako će se rješavati i sl. Zahtjevi svih adresata obveze na povrat imovine Crkvi bili su ovlašteni podnijeti zahtjeve vikaru dijeceze kojoj su pripadali ako su imovinu stekli naplatno (temeljem kupoprodaje) ili besplatno (temeljem darovanja). Tek daljnji tekst edikta otkriva da se ovo ovlaštenje sastoji u mogućnosti traženja *indemnitas*, tj. neke vrste materijalne zadovoljštine koja se najvjerojatnije sastojala u novcu.

9.2. Povrat ostale nepokretne imovine

Milanski edikt određuje i povrat ostale nepokretne imovine koja nije služila za okupljanje kršćana (*conventicula*), a bila je u vlasništvu kršćanskih pravnih osoba prije konfiskacije, odnosno prije negoli su ih kršćanske pravne osobe naplatno ili besplatno

⁴⁵ C.T.8.12.1; C.I.5.37.21; C.I.8.53.25; CONSULT.9.13; ED. THEOD. 51,52,53; FRAG. VAT.249. Konstantin je izrijekom propisao formalne pretpostavke za darovanje, definirao ga je kao samostalan pravni institut s vlastitim pravnim režimom, odredio ga je i kao tipičan pravni posao i ukinuo sva ograničenja i zabrane koje su postojale u klasičnom rimskom pravu. Pretpostavke valjanosti darovanja bile su: (1) pisani akt *scientibus plurimis*, tj. potpisan od svjedoka; (2) efektivna predaja stvari u nazočnosti susjeda – *corporalis traditio...advocata vicinitate*; (3) polaganje isprave o darovanju u odgovarajući ured – *apud acta (adlegatio, insinuatio)*. O tome vidi: RADOVČIĆ, V., *Pravna Problematika i razvitak instituta darovanja*, Zagreb – Čakovec, 1983., 31-34.

⁴⁶ C.T.8.12.4; FRAG. VAT. 274 i 287.

⁴⁷ RADOVČIĆ, V., op. cit., 30.

⁴⁸ MALENICA, A., *Poklon u rimskom pravu*, Beograd, 1981., 199.

⁴³ EISNER, B. – HORVAT, M., op. cit., 440-441.

⁴⁴ Iulianus, D., 39.5.1.

otuđile. Vlasništvo se vraća *ex edicto*, a posjed mora adresat obveze iz edikta odmah vratiti kršćanskoj pravnoj osobi na način da joj ga prenese tradicijom (*traditione*). Ova odredba ne odnosi se na pokretnine (*res mobiles*), a kao adresati povrata (*restitutio*) vlasništva (*dominium/proprietat*) i posjeda (*possessio*) izrijekom su navedene samo kršćanske pravne osobe koje su bile vlasnici nekretnina, dok su, s druge strane, od toga izrijekom isključeni pojedinci (...*ad ius corporis eorum id est ecclesiarum, non hominum singulorum...*). Glede načina povrata ostale nepokretne imovine primjenjuju se identična pravila kao i glede *conventicula*: povrat se mora izvršiti odmah, bez odgode, dvojbe i spora.

U ovome dijelu edikta detaljnije su razrađene odredbe o naknadi vlasnicima od kojih se imovina oduzima *causa restituendi*. Pretpostavka da bi mogli dobiti *indemnitas* je da su odmah i bez odgađanja postupili u skladu s odredbama edikta, tj. da su bez potraživanja kupovnine (*pretium*) ili neke druge protučinidbe izvršili prijenos posjeda u korist kršćanske pravne osobe. Svako protivno postupanje *ex edicto* čini negativnu pretpostavku za ostvarivanje tog prava. Modalitet njihova obeštećenja ediktom nije određen već je isključivo vrlo općenito i apstraktno određeno da se adresati obveze imaju nadati carevoj milostivosti. Čini se da ovakva formulacija otvara veliki broj mogućnosti te daje caru i državnom aparatu najširu mogućnost diskrecijske i arbitrarne procjene o tome što bi *indemnitas*⁴⁹ trebala biti *in casu concreto*. Kako je F. S. Betten primijetio, u stvarnom životu zahtjevi su se teško ostvarivali u cijelosti, a za njihovo rješavanje bili su nadležni dijecezanski magistratski uredi, a ne središnja vlast. Gdje god je bilo moguće vjerojatno se pribjegavalo nagodbama (poravnanju), a vlasnik je zasigurno dobivao znatno manju *indemnitas* negoli je bila tržišna vrijednost stvari⁵⁰.

Odredbama o povratu imovine kršćanskim zajednicama bile su obuhvaćene samo nekretnine (*res immobiles*), dakle ne i pokretnine (*res mobiles*). *Milanskim ediktom* normativno nije bila određena obnova ili podizanje tijekom progona oštećenih i porušenih crkava, što bi se imalo učiniti o javnome trošku. No u praksi pokazat će se da je upravo ovaj akt otvorio put intenzivnom podizanju različitih vrsta sakralnih građevina te da je Konstantin donio posebne propise kojima je bilo određeno javno financiranje takvih pothvata.⁵¹ Temeljem odredaba *Milanskog edikta* ovlaštenici povrata imovine bile su samo kršćanske pravne osobe, dakle ne i fizičke osobe (kršćani pojedinci). Povrat imovine fizičkim osobama (kršćanima pojedincima) uređen je posebnim propisom (konstitucijom) donesenom 321. godine.⁵²

10. Objava *Milanskog edikta*

Posljednjom odredbom uređuje se objava ovog akta. Uvažavajući onovremeni stupanj razvoja komunikacijske tehnike i tehnologije, način objave pravnih akata nije se

⁴⁹ Vidi: Papinianus, D.3.5.30.1; Papinianus, D. 3.5.31pr; Ulpianus, D.12.4.5pr.

⁵⁰ Betten, F. S., op. cit., 195.

⁵¹ Ibid., 196.

⁵² Svjedočanstvo o tome donosi SOZOM., Hist. Ecc. I, 8. Ipak, nije jasno je li se ovaj propis primjenjivao univerzalno ili samo partikularno na pojedinim upravnim područjima Carstva.

mijenjao od najstarijeg (civilnog) razdoblja rimskog prava.⁵³ Pravni akti objavljivali su se izlaganjem njihova teksta na glavnom trgu u prijestolnici, a zatim bi se tako izloženi izvornik prepisivao te bi se prijepisi odašiljali po gradovima rimske države i izlagali na njihovim glavnim trgovima. I na primjeru ovoga akta razabire se identična praksa. Poslovi u svezi s objavom edikta bili su prepušteni nikomedijskom upravitelju. On je objavio izvornik akta. Edikt, nadalje, izrijekom propisuje da su carevi ovlastili i obvezali nikomedijskoga upravitelja da sačini prijepise izvornika te da ih pošalje po gradovima Carstva kako bi se ondje objavili tako da činjenica izdavanja i sadržaj edikta nikome ne ostanu nepoznati.⁵⁴ Iz izričaja edikta dade se razabrati da se uzimalo kako su edikt i njegov sadržaj od trenutka objave u pojedinome gradu poznati svim stanovnicima toga gradu i pripadnog mu izvanganadskog područja (*ager*).

11. Zaključak

Pravno promatrano, kršćani pojedinci i njihove zajednice na različitim područjima Carstva i pod različitim tetarsima u različito vrijeme stjecali su pravni subjektivitet te ostala prava priznata od rimskog pravnog poretka. Najprije se to dogodilo 306. godine u Galiji, Hispaniji i Britaniji, područjima pod vlašću Konstantina na kojima je kršćanstvo tada bilo najmanje rašireno. Na balkanskim područjima ovakav razvoj dogodio se 311. i dijelom je bio posljedica donošenja *Galerijeva edikta*, a na Istoku 313. godine nakon što je Licinije u Nikomediji izdao *Milanski edikt*.

Premda su kršćani i prije 313. godine na pojedinim područjima Carstva imali pravni subjektivitet, uređeni položaj pojedinaca i zajednica te prava priznata po rimskome pravu, *Milanskim ediktom* nastojalo se univerzalno u svakome pogledu (teritorijalno, personalno i vremenski) afirmirati kršćanstvo u Carstvu. Svrha *Milanskog edikta* bila je otkloniti partikularizme u pravnom tretmanu kršćana na različitim područjima te proklamirati jedinstvenu politiku Carstva i pravni poredak čiji će sastavni dio biti i kršćanstvo. Najveću promjenu (zapravo dotada nezamislivi društveno-politički i pravni obrat) *Milanski edikt* prouzročio je glede carske politike na Istoku i to je zasigurno bio jedan od njegovih najvažnijih ciljeva. U dijelu Carstva kojim je upravljao Licinije na snazi i aktivnoj primjeni bili su svi protukršćanski edikti iz 303. i 304. godine te je donošenje ovoga akta, za razliku od ostalih dijelova Carstva, po prvi puta označilo prestanak progona i rezultiralo priznanjem pravnog subjektiviteta kršćana na Istoku.

⁵³ Najranije je posvjedočen na primjeru *kraljevskih zakona* (*leges regiae*) i zatim *Zakonika XII ploča* (*lex duodecim tabularum*) koji su bili *in publico loco propositi*. Od *Zakonika XII ploča* postojala je obveza objavljivanja pravnih propisa kako bi se svatko s njima mogao upoznati. Riječ je o zasadi pravne kulture koja omogućuje konstrukciju fikcije prema kojoj su svakome poznati svi pravni propisi zemlje kojoj pripada ili u kojoj boravi. Identičnu ulogu imalo je i objavljivanje carskih konstitucija u svezi s vojničkim diplomama na javnom mjestu. Glede *kraljevskih zakona* vidi: DIONYS., Rom arh. III, 36, 4; LIV., Ab urb. cond. I, 32, 2: (*Ancus Marcius*)...*ea ex commentariis regis pontificem in album relata proponere in publico iubet*. Glede *Zakonika XII ploča* vidi: LIV., Ab urb. cond. III, 9, 2. Ciceron izrijekom spominje praksu javnog objavljivanja zakonskih propisa (*legem in publicum proponere*). Vidi: CIC., De leg. agr. II, 15. Također vidi: ROMAC, A., *Zakonik dvanaest ploča*, Zagreb, 1994., 51-53.

⁵⁴ LACT., De mort. pers. XLVIII, 12; EUSEB. CAES., Hist. Ecc. X, 5, 12.

Također, time je uklonjeno i shvaćanje da je sa sama činjenica postojanja kršćana javni delikt koji se po spomenutim ediktima vrlo strogo kažnjavao.

Posljedično, time je uklonjen i teško razumljivi apsurd da je kršćanstvo od svojih početaka do *Milanskog edikta* imalo najnepovoljniji položaj upravo u onim dijelovima Carstva gdje je bilo njegovo žarište, gdje je kršćana bilo najviše i gdje je njihov svekoliki utjecaj u društvu (vjerski, politički, gospodarski, kulturni) bio najjači. Sve prethodno rečeno u prvome redu odnosi se na bitne odrednice carske politike glede kršćanstva koje su postavljene *Milanskim ediktom*.

Dino Milinović

Konstantin i kršćanska umjetnost: značenje 313. godine

Dva su događaja na početku 4. stoljeća bila od presudna značenja za budućnost kršćanstva: 312. godine Konstantin (306-337), sin tetrarha Konstancija Klora, pobijedio je Maksencija, sina tetrarha Maksimijana i preuzeo vlast na Zapadu. Kada je 324. godine porazio i Licinija na Istoku, postao je jedini vladar Rimskog Carstva i tako ukinuo komplicirani ustroj vlasti koji je krajem 3. stoljeća uveo Dioklecijan. Prije toga je, zajedno s Licinijem, u Milanu izdao tzv. „Milanski edikt“ (313), proglas kojim je kršćanima omogućio slobodu vjeroispovijesti na prostoru čitave države. Povijest je taj trenutak zapamtila kao prekretnicu, ali slične proglose već su bili izdali Maksencije i Galerije, Dioklecijanov nasljednik, kojega su kršćanske kronike zapamtile kao najomraženijeg progonitelja.¹ No, Konstantin je otišao korak dalje. Nakon pobjede nad Maksencijem kod Milvijskog mosta proširila se legenda o viziji na nebu, odnosno znaku koji mu se ukazao u snu, popraćen rječima *IN HOC SIGNO VINCES* („U ovom ćeš znaku pobijediti“). Kršćanski pisac Laktancije kaže da je, potaknut vizijom, Konstantin zapovijedio svojim vojnicima da ukrase štitove monogramom koji sadrži ukrštena početna slova Kristova imena (slova *hi - ro*) na grčkom.² Premda su povjesničari različito tumačili ovaj Laktancijev navod, bio je to prvi korak k javnom isticanju carske podrške kršćanstvu. Krizmon, osim što predstavlja Kristov monogram, ujedno je i prvi simbol koji je u sebi objedinio kršćansku i carsku simboliku. Specifične okolnosti njegova nastanka ukazuju da mu značenje nije toliko različito od drugih simbola spasa; monogram je, naime, zamišljen kao apotropaički znak, koji je trebao zaštititi Konstantinovu vojsku i pomoći joj da trijumfira nad neprijateljem. Utoliko je krizmon ujedno i varijanta pobjedničkog trofeja – *tropaeon* – koji nam je poznat s brojnih povijesnih reljefa u Rimu i diljem carstva. Kada se u kršćanskoj umjetnosti po prvi puta javi prikaz Kristove muke i smrti, bit će to u potpunosti simbolički prikaz, vezan uz rimski znak trijumfa. O tome svjedoči, između ostalih, kršćanski pjesnik Prudencije, koji krajem 4. stoljeća zaziva „trofej muke, trijumfalni križ“ (*tropaeum passionis, triumphalem crucem*).³

Pobjeda nad Maksencijem kod Milvijskog mosta na rijeci Tiber, koju su kršćanski kroničari spremno usporedili sa starozavjetnim Prijelazom Izraelaca preko Crvenog mora, potvrdila je moć novoga nebeskog zaštitnika rimskog cara i rimske države. Moderni povjesničari preispitali su iskrenost Konstantinova preobraćenja, gurajući u prvi plan portret pragmatičnog, pa i ciničnog političara, ističući njegovu odanost

¹ Galerijev proglas donosi Laktancije (*De mortibus persecutorum*, XXXIV).

² *Ibid.*, 44.

³ *Liber cathemerinon*, IX, 28.